

Szóhangulat és kifejező hangváltozás.

— Nyelvestétikai tanulmány. —

(Második közlemény.*)

3. A jelentés befolyása.

Die Sprache kann nicht als ein daliegender, in seinem Ganzen übersehbarer oder nach und nach mitteilbarer Stoff, sondern muss als ein sich ewig erzeugendes angesehen werden.

Ernst Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen, 1923 : 25.

A nyelv akusztikai jelenségeit nehéz elkülöníteni a jelentés befolyásaitól. Tulajdonképpen az előbbi fejezet tisztán akusztikainak látszó jelenségei is negative a jelentéshangulattal vannak összefüggésben. T. i. maga az a tény, hogy egy hangcsoportnak nincs jelentése: kedvezően befolyásolhatja a hangcsoport akusztikai benyomását. Értelmetlen hangcsoport — megfelelő hangulati milieuban — hamarabb kelthet hatást, mint ugyanaz a hangcsoport, ha jelentéssel bír. *Tanár* (professzor) prózai szó, sőt még bizonyos pejorativ hangulat is tapad hozzá a redukált „tan“ és a mesterséget asszociáló „ár“ képző miatt; a *Vérnász* nyelvi atmoszférájában azonban a jelentésnélküli, idegenszerű *Tanár* hősneve akusztikailag mindenesetre figyelmet ébreszt. RADÓ Antal SHAKESPEARE zengzetes hősnevei között említi a nekünk jelentésnélküli *Miranda* nevet, amit, ha valaki humorral olasz helyett magyar szónak értelmezne: a komikus jelentés rögtön elfújna az akusztika kellemes hullámain. *Borotva* akusztikailag közömbös szó, a homályos jelentésű *morotva* költőien „hangzik“.³⁴

Nagyobb a szerepe természetesen a jelentés pozitív befolyásának. Az ilyen költői nevek, mint *Tomboli* (a Zalán futásának hőse), *Barangó* (Petőfi: Szerelem átka), *Robogány* (Arany, Éjféli párbaj) és *Szüdeli* (Vörösmarty, Délsziget): sok hangulati asszociációt köszönhetnek annak is, hogy az egész szó jelentésnélküli homálya mellett egyes töredékek érzelmekeltő jelentéssel bírnak. *Tomboli* a „tombol“ igére emlékeztet, anélkül, hogy ez az utalás kényszerűséggel és a jelentés teljes világossága mellett történnék. Ugyanilyen homály és rávilágítás

* V. ö. Szegedi Füzetek II:18.

³⁴ V. ö. Balassi és a platonizmus c. tanulmányomat, Bp. 1929:52.

veszi körül a *Barangó* „barang-“ gyökerét, amit megerősít a vers elején olvasható „barangol és zúg...” mondatrészlet. A *Robogány*-név a balladahősökre jellemző „robog” képzetével társul... és a hatást fokozza a „robog” hangcsoport „hangfeszítő” ereje, amiről alább lesz szó.

Az úgynevezett „szépen hangzó” szavak nagyrésznél a hangulatot nem maga az akusztikai benyomás kelti föl, hanem a hang és a jelentés bizonyos konvergenciája: a jelentéshangulat rezonanciára talál a szó hangalakjában. A *Dél* kellemesen hangzik, *Adél* lehet pejoratív ízű szó; ugyanez áll a *hattyú* és a *fattyú*, a *báj* és a *háj* viszonyára is. A *babér* szót kellemesen hangzónak érezzük, mert arra gondolunk, hogy a szót költők használják „pályadíj”, „dicsőség” értelemben. Egy prózai jelentésű mondat keretében — „a babérfa levelét a gyógyszerész...” a *babér* hangcsoport teljesen közömbös akusztikailag. Érdekes fölemlíteni, hogy Kazinczy a *babér*-t még „laurus”-értelemben is költőietlennek tartotta, mert benne a szó „patikai és konyhai” asszociációkat keltett.³⁵ BALLY³⁶ idézi a *tinter* (csilingelni) és *teinter* (festeni kémiai úton) szavakat: azonos hangzás mellett a *tinter* akusztikailag érzelmekeltő, a *teinter* pedig közömbös. A hangokhoz fűződő hangulat tehát itt is csak utólagos és nem szükségképeni, mert a jelentés függvénye. Ilyen kapcsolat van a *bergère* szó hangalakja és hangulata között: költői hangzásúnak érezzük a *bergère*-t, ha „pásztorné”-t jelent, de „karosszék” jelentéssel nem is vesszük észre, hogy miképen hangzik. Az „ei” hangcsoport a német nyelvben a legkülönbözőbb hangulatokat hordozhatja: mint idegen eredetű képző a szó végén lehet morálisan pejoratív ízű, nyilván azért, mert sok ilyen képzős szó pejoratív jelentéssel bír:³⁷ *Schlamperei*, *Schweineerei*, *Putzerei*, *Bettlei*, *Singerei*. A magyarban még kirívóbb a kölcsönvett *-ei* végződésű szók hangulata: *pucéráj*, *zengeráj* stb. Valószínűleg ez a körülmény is egyik akadálya annak, hogy a német puristák a „Bibliothek” kiszorítására nem tudták elfogadtatni a *Bücherei* szót, amely ma még populárisan hangzik. Egészen bizonyos, hogy nem fűződik semmi kellemetlen hangulat a szó végén levő

³⁵ V. ö. Gombocz i. m. 26.

³⁶ Stylistique et linguistique générale, Arch. f. neuere Spr. 1912:100.

³⁷ V. ö. W. Wilmanns, Deutsche Grammatik, II: 1899:382.

-ei hangcsoporthoz, ha nem bír képző-jelentéssel: *Holtei, Dilt-hey*. Viszont, megmaradva a képzői jelentés mellett, az -ei végződés archaikus íze kellemes benyomást kelt az olyan szavakban, mint *Arznei, Vogtei*: itt a tárgyi képzetek maguk is kellemesebbek, mint például a *Quapplerei* esetében. A *Melodie* és a *Melodei* hangulati különbsége nem amiatt van, mert az *ie* és az *ei* hangok önmagukban véve, a priori különböző hangulattal bírnak, hanem amiatt, mert az *ei* archaikus ízű, tehát költőibb jelentésasszociációkat kelthet. A költők érzik is ezt és HEINE tudatosan alkalmazza a Loreley jellemzésére az archaikus formát:

...Und singt ein Lied dabei;
Das hat eine wundersame,
Gewaltige Melodei.

A jelentés befolyását mutatja az a tény is, hogy bizonyos akusztikai hatások csak egy nyelven belül érvényesülnek. A *harang* szót — önmagában vagy kedvező contextusban — „hangfestő“-nek, zeneinek, hangulatosnak érezzük; a fonetikailag igen hasonló ejtésű *harangue* (üdvözlő beszéd) szó a francia nyelvben nem mutatja ezt az esztétikai értéket. A magyar *kongó* hangfestő, az államot jelentő *Congo*, vagy a „kongó-vörös festék“ nem az. A *Marcia* keresztnév póriasan „hangzik“ de a hasonló hangzású *Marcia su Roma* pathetikus érzelmeket ébreszt.

A személyneveknek különböző formája könnyen azt az illúziót keltheti, hogy az egyik „kellemes hangzású“, a másik kellemetlen. Itt is jelentéshangulatok játszanak közre. *Mari, Mári, Maris, Mária, Mariska, Marika*: ugyanegy jelentés mellett különböző hangulatokat keltenek, de nem azért, mintha a *Mári* csúnyább hangzású volna, mint a *Mariska*, hanem azért, mert mindegyik név más és más társadalmi réteget asszociál.³⁸ A költő MUSSET jól megérezte, hogy itt nem akusztikai érték-különbségről, hanem társadalmi megoszlásról van szó:

Son nom était Marie et non pas Marion.
Ce qui l'a dégradée, hélas! c'est la misère...

(Rolla III)

³⁸ Bally műszava erre: „effet par évocation“. V. ö. Gombocz i. m. 26.

BOILEAU-nak tehát nincs igaza, mikor azt hiszi, hogy a görög-latin nevek szebben „hangzanak“, mint a franciák: a kellemes benyomást jelentés-asszociációk okozzák, jelen esetben a klasszikus ókor nagy tekintélye:

La fable offre à l'esprit mille agréments divers:

Là tous les noms heureux semblent nés pour les vers,

Ulysse, Agamemnon, Oreste, Idoménée,

Hélène, Ménélas, Pâris, Hector, Enée...

Ô le plaisant projet d'un poète ignorant,

Qui de tant de héros va choisir Childebrand!

D'un seul nom quelquefois le son dure ou bizarre,

Rend un poème entier, ou burlesque ou barbare.

(L'Art poétique, III: 237.)

Hogy mennyire függ a laikus előtt „szép“ hangzásúnak tartott szó is a tartalmi elemektől, tárgyi képzetektől, azt frapánsul igazolják az olyan esetek, ahol az euphonia megvan, az összhatás mégis kellemetlen. Induljunk ki a közismert horatiusi példából:

Dulce loquentem Lalagen amabo...

E sor akusztikai hatása kellemes: úgy érezzük, hogy az *l* hangok alliterációs ismétlődése kifejez valami hangutánzást. Mindez azért van, mert a verssor tényleg — a jelentésével is — azt akarja kifejezni, hogy valaki édesen cseveg. Erre vall maga a görögös Lalage név is, amely „csacsogó“-t jelent és akusztikailag a primitív hangadás szavaira emlékeztet. De mennyire elhibázná a célját, sőt egyenesen komikus hatást keltene az alliteráció, ha például egy tudományos értekezésben akarna szerepelni: „Bárá Balassi Bálint, vérbeli, végbeli vitéz, koszorús költő, szerencsétlen szerelmes, lengyel lovagvárból hazavágyó, hűséges troubadur volt, aki 1551-ben született és 1594-ben Esztergomnál esett el“. Ez az ad absurdum gyártott példa kirívóan mutatja, hogy a prózai műfajok mennyire kerülnek az akusztikai lehetőségeket. „Prózai“ marad a műfaj, ha verses formában szólal is meg a lapos tartalom. H. DELACROIX* idézi Voltaire-nek ezt a nazálisokkal terhelt nyilván hatás kereső sorát:

* Le langage et la pensée, Paris 1930:48.

Non, il n'est rien que Nanine n'honore —

amely egyenesen komikus hatást kelt. De megcsinálhatjuk az ellenpróbát is. Kellemetlenül hangzó szó erős esztétikai értékkel bírhat, ha céljának megfelelő helyen és a szöveg tartalmával összhangban van. Ilyenek például a komikus nevek: *Horribilicribrifax*, *Kreutzigfritzig*, amik éppen a kellemetlen akusztikai hatással fokozzák a komikumot. Van még egy negyedik eset is, ha a hangzás és tartalom konvergenciáját vizsgáljuk: amikor kellemetlen akusztikai benyomású szó, vagy szócsoport költői milieube kerül. Ilyenkor a kedvező jelentéskörnyezet is alig tudja elfeledtetni a hangzás hibáit:

Ó természet, ó dicső természet!

Mely nyelv merne versenyezni véled...

A nyelv akusztikai eleme érzékeny valami, amivel csak a nagy írók tudnak bánni. Annyira érzékeny, hogy nemcsak a jelentéssel és tartalmi asszociációkkal kívánja meg az összhangot, hanem összhangban kell lennie a beszéd minden formai elemével. Két akusztikai motívum megsemmisítheti egymást. A leoninust például barbár-barok keveréknek érezzük éppen azért, mert túlhalmozódik benne az akusztikai mesterkedés: az antik metrum épületén modern rim-ornamentika. Az önmagában kellemes csengésű rim — a klasszikus ritmus és az ezzel járó jelentés-asszociációk, stílus-fordulatok környezetében — kellemetlenül hat.

A jelentés és hangzás viszonyát az alábbi táblázatban szemléltethetjük:

	Convergentia a jelentéssel	Divergentia
Euphonia	Dulce loquentem Lalagen amabo	Báró Balassi Bálint ... Leoninus
Kakophonia	Horribilicribrifax	Mely nyelv merne versenyezni ...

*

A mondottak után halaszthatatlanul előttünk áll a kérdés: mik az objektív (esetleg szubjektív) kritériumai annak, hogy egy hang, hangcsoport, szó, szólam, mondat, vagy összeségé-

ben a nyelv — jelentés nélkül, vagy a jelentés segítségével — akusztikailag hangulatkeltő legyen? Sokféle mozzanat játszik itt szerepet és a stilisztikák és nyelvesztétikai tanulmányok ezen a ponton nem szűkölködnek adatokban. Ha rendszerezni akarnók az idevágó tényeket, akkor az egyes hangtól haladhatnánk az egész nyelv akusztikai vizsgálatáig, de a szempontok és hatások annyira keresztezik egymást és annyira egymásba bonyolódnak, hogy legegyszerűbb megtartani a konvencionális csoportosításokat és elnevezéseket. Ilyenformán a további alfejezetekben a következő kérdéseket tárgyalhatjuk: nyelvszépesség, hangutánzás, ismétlés. Ezekben a tág keretekben körülbelül minden akusztikai mozzanatot el lehet helyezni, kivéve a hangsúly és melódia kérdését, amely itt is, valamint a „Hang és jelentés” fejezetben is tárgyalható lenne. A hangsúly és a nyelvmelódia azonban annyira expresszív jellegű tényezők, hogy technikai okokból célszerűbb lesz a kérdés egész anyagát a „Kifejező hangok” kategóriájában tárgyalni.

4. A nyelvek szépsége.

A szó tökéletessége korántsem áll abban, hogy hangja főleg kellemes zengésű legyen a fülnek. Inkább abban van, hogy vele a lehető legnagyobb tökéletességgel ki lehessen fejezni mindazt, amit a legnemesebb, legtanultabb s legnagyobb erényű férfiú, vagy asszony ép fejében, romlatlan szívében az idő, tér, képzelet s gerjedelmek határtalanságában gondolhat, érezhet, sejdíthet. S ebben áll a szó vagy a nyelv filozófiája. Nem pedig egy *-nak* vagy *-nek* kiküszöbölésében; egy *y* vagy *j*, *s* vagy *v* s több ilyen kéreg-aprólék heves pártolásában.

Széchenyi, Világ 158.

A nyelvvel szemben, általában, de különösen az irodalmi és költői nyelvvel szemben a legrégibb idők óta azt a követelést támasztotta a kritika, hogy kellemes hangzású legyen. A hagyományos stilisztikák műszavai — euphonia, kakophonia — maguk is görög eredetre mutatnak. GERBER írja az ókori klaszszikusokról: „Die Alten legten Gewicht auf das phonetische Element an sich und eine gewisse musikalische Fülle liess ihr Ohr gern verweilen, wo unser Verstand ungeduldig wird.”³⁹

³⁹ Die Sprache als Kunst, Bromberg 1873; idézi Kurt Bruchmann, Psychologische Studien zur Sprachgeschichte, Leipzig, 1888: 252.

DANTE a szavakat „hangzásuk“ szerint osztályozza: gyermekes (mamma), nőies (placevole), vad (greggia) és városias (urbana) szavakra.⁴⁰ A klasszikus örökséget veszik át az olasz renaissance esztétikusai. VIDA, BEMBO, DOLCE és más poétikaírók az egyes hangok költői hatását, a magán- és mássalhangzók onomatopoeikus értékét mérlegelik...⁴¹ A franciáknál először már Eustache DESCHAMPS, egy kéziratban maradt, verstörlejtésre oktató munka⁴² szerzője utalt a metrikus költészettel megnevezhető beszéd zenei hatására: „la douceur tant du chant comme des paroles“. A költészet a szájnak a zenéje: a természetes zene. RONSARD állásfoglalása ismeretes: „... tu composeras hardiment des mots à l'imitation des Grecs et Latins, pourveu qu'ils soient gracieux et plaisans à l'aureille“.⁴³ Klasszikus fogalmazását a tételnek BOILEAU adta:

Gardez qu'une voyelle, à courir trop hâtée,
Ne soit d'une voyelle en son chemin heurtée.
Il est un heureux choix de mots harmonieux.
Fuyez des mauvais sons le concours odieux:
Le vers le mieux rempli, la plus noble pensée
Ne peut plaire à l'esprit, quand l'oreille est blessée.

(Art poétique, I:109.)

A modern francia irodalomban ez a követelmény már valószínűsítő hang-kultusszá lesz. Már DIDEROT értekezik^{43b} a nyelv harmoniájáról, amit többek között a következő elemekre bont: „...une certaine distribution de syllabes longues ou brèves, dures ou douces, sourdes ou aigües, légères ou pesantes, lentes ou rapides, plaintives ou gaies, ou un enchaînement de petites onomatopées...“ GUYAU rámutatott Victor HUGO-nál a *Légende des siècles* keresett szavaira, amiket a francia esztétikus ezekkel a szavakkal jellemez: „rudes et sauvages“ és „âpres et pittoresques“.⁴⁴ René GHIL írja a szimbolisták akusztikai tö-

⁴⁰ De volg. eloqu., Balogh-Dornseiff ford., Darmstadt 1925, 2: 7.

⁴¹ J. E. Spingarn, A history of literary criticism in the renaissance, New York 1899:126.

⁴² L'art de dictier et de fere chansons, 1392. — Oeuvres compl. p. p. le marquis de Queux de Saint-Hilaire. Paris 1878: 271.

⁴³ Abrégé de l'art poétique françois, 1565. (Moland kiadása, 1879:423.)

⁴³ Salon, 1767. Idézi Grammont, Le vers français, 1923:197.

⁴⁴ L'art au point de vue sociologique, Paris 1901: 323.

rekvéseiről:⁴⁵ „Le langage scientifiquement est musique... Le langage est au-dessus de la musique, car il décrit, suggère et définit nettement le sens... Étant donné tel état de l'esprit à exprimer, il n'est donc pas seulement à s'occuper de la signification exacte des mots qui l'exprimeront ce qui a été le seul souci de tout temps et usuel: mais ces mots seront choisis en tant que sonores, de manière que leur réunion voulue et calculée donne l'équivalent immatériel et mathématique de l'instrument de musique qu'un orchestrateur emploierait à cet instant pour ce présent état d'esprit: et de même que pour rendre un état d'ingénuité et de simplesse, par exemple, il ne voudrait pas évidemment des saxophones et des trompettes, le poète instrumentiste pour ceci évitera les mots chargés d'O, d'A, et d'U éclatants...“ Albert CASSAGNE⁴⁶ idézi Théodor de BANVILLE-t, aki azt tanácsolja „parnassien“ költőtársainak, hogy szótárakat, könyvkatalógusokat olvassanak, mert ezekből lehet ritka, kifejező, szépenhangzó és összhangzatos szavakkal — mots rares, expressifs, sonores, harmonieux — gyarapítani a stílust. CASSAGNE hivatkozik még Théophile GAUTIER egy nyilatkozatára is,⁴⁷ amely szerint a szavaknak a jelentéstől függetlenül is van szépségük: „Les mots ont... en eux-mêmes, et en dehors du sens qu'ils expriment, une beauté et une valeur propres, comme des pierres précieuses qui ne sont pas encore taillées et montées en bracelets, en colliers et en bagues“. Th. GAUTIER úgy gondolja, hogy a szavaknak szépsége nyersen hever a nyelvben és a költői csiszolás hozza ki igazán ragyogásukat. Ez kétségtelenül így van, csak hogy az a csiszolatlan állapot, amire GAUTIER céloz, valóban nem is értékeesebb a nyers kőnél; a mindennapi beszéd tele van akusztikai elemekkel, amik úgyszólván nem is léteznek a beszélő számára és csak akkor válhatnak tudatosakká, amikor egyéb — pl. jelentésbeli motívumok — ráirányítják a figyelmet.

Összefügg a nyelv szépség követelményével a hangos olvasás kérdése. Mai néma olvasásunk csak absztrahált beszéd: olyan, mint ha valaki egy zeneművet pusztán hangje-

⁴⁵ Enquête sur l'Évolution littéraire, 1891.

⁴⁶ La théorie de l'art pour l'art en France chez les derniers romantiques et les premiers réalistes, Paris 1906: 435.

⁴⁷ Notice à Baudelaire, v. ö. Cassagne i. m. 434.

gyeken át tud élvezni. Ez a némaság mindenestre magasabbrendű lelki funkciói föltételez, mint a hangos olvasás, amely az írásbeliség kezdetén mindenütt megtalálható. De az írott szöveg nemcsak primitív fokon követeli meg a fennhangon való olvasást, hanem megköveteli épen a kultúra túltengése idején: ott, ahol a költők visszatérni óhajtanak az eredeti, konkrét akusztikai hatásokra, hogy a papiros-nyelvet ezáltal közelebb hozzák a valósághoz. A tudós műgonddal dolgozó FLAUBERT volt ilyen író, — hogy csak egyet említsünk a sok közül — aki írás közben hangosan olvasta magának a szöveget, hogy rögtön ellenőrizze akusztikai hatásukat.⁴⁸ A franciákról szólva nem lehet említés nélkül hagyni végül VERLAINE-t, aki önmagát szó-cizellálónak nevezte:

... nous ciselons les mots comme des coupes ...

(Epilogue, 1866)

A szó ebben a fölfogásban faragható testté lesz. Az érzéki benyomásokat, a szó akusztikai részét lehet „tökéletesíteni”; a jelentés spirituális valami és önkényesen meg nem változtatható. Ugyanez a materiális fölfogása a szónak ZRINYINÉ:

Meleg kávé mellett agg szót kovácsoljunk.

(Zrinyiász III, 26)

A hangzatosság követelménye a magyar poétikában és nyelv művelésben is régi hagyomány. Hogy mi a „hangzatos” és mi a szép: természetesen relatív és egyéni dolog. KAZINCZY írta Berzsenyinek: „*Nyögdécselni*, ezt a szót valaha én faragtam. Azt hittem, hogy szép. Nem *nyögdelleni*, ez szép”,^{48b} KAZINCZY esztétikai állásfoglalása ismeretes: kerüljük a rokonhangok halmozását és ügyeljünk a magánhangzók változatos eloszlására;⁴⁹ az újonnan gyártott szó legyen szép hangzású, könnyen kimondható, rövid. Történeti nagyjaink és a dicső népeknek és szép városoknak rendesen szép nevük is van ...⁵⁰

⁴⁸ Zola nyomán (Les romanciers naturalistes, 1881: 210) említi Balogh József, Voces Paginarum, Bp. 1921: 23.

^{48b} Idézi Gombocz Zoltán, Nyelvhelyesség és nyelvtudomány, Magyar Nyelv 1931: 9.

⁴⁹ Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1921: 31.

⁵⁰ Bárdos Remig, A m. nyelvtiszt. törekv. tört. 1896: 31.

Itt mindjárt azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy a „szép hangzás“ legfőbbször csak utólagos járulék. Nem a hang teszi a nevet, hanem a név tartalma szépíti meg számunkra a hangzást. *Klauzál, Eötvös, Windischgrätz, Ady*: ha eltekintünk a tartalmuktól, nem a legszebb hangzású nevek, de a hangbenyomások itt háttérbe szorulnak a névtartalom mögött.

A tudományos nyelv művelők közül megemlíthetjük TELEKI Józsefet, aki nyelvünk szép hangzása mellett száll síkra⁵¹ és KOLMÁR József munkáját,⁵² amely miatt panaszkodik, hogy „legjobb íróink is nyelvünk euphoniáját éktelenül pusztítják“, pedig amúgyis sok a magyarban az *e* hang, amiben VÖRÖSMARTY is, nyelvünk szépségének egyik akadályát látta...⁵³

*

A nyelvek között esztétikai különbségek vannak akusztikai szempontból is. A nyelvek specifikus jellegét a mondattani vagy alaktani sajátságok mellett elsősorban a hangzásához fűződő hangulati elemek határozzák meg.^{53b}

A magyar „dal“ nyelvét először IMRE Sándor vizsgálta akusztikai szempontból (Tanulm. 1897, I:37). Arra a konklúzióra jutott, hogy dalaink a hangzók vegyületére nézve, nem alábbvalók bármelyik népénél is. Az ének — írta Imre Sándor — általában magánhangzókban szeret szólni; ellenkezőképp mint az értelmes beszéd, melyben fődolog a mássalhangzók. „A dal egyszerű művészenek is van érzéke a hangzatos szólás, a szók és szólások különböző hangértéke iránt. A mély és magas hangzókat ösztönszerűen is kellő helyen alkalmazza. A mássalhangzók nehézkes tolodását jobb népdalaink szépen kikerülik s ezt tehetik is, mivel maga a nyelv természeté vezeti rá“. (I. h. 39.)

⁵¹ A magyar nyelvnek tökéletesítése, 1816. Megj.: Jutalomfeleletek, 1821, II: 318. (Nemz. Múz.: „L. hung. 423.“)

⁵² Próbátétel a magyar helyesírás philosophiájára. Megj.: Jutalomfeleletek 1821, III: 102-104.

⁵³ Gyulai-kiad. VI: 283.

^{53b} V. ö. erről még Nyelvek harca c. tanulmányomat, Magyar Nyelv 1926:93. — A nyelvek akusztikai jellegét utánózni lehet fiktív hangkomplexumokkal; félig artikulált álszavakkal. Az ilyen színészprodukciók, amelyek a lényegét ragadják meg, kitűnően persziflálják az illető nyelv hangjellegét. Ez az „utánzás“ is egyike azoknak az eseteknek, amikor a hang jelentés nélkül expresszív.

Nyelvünk euphoniáját újabban TOLNAI Vilmos vette vizsgálat alá.⁵⁴ Nyilvánvalóan abból az alaptételből keletti kiindulnia, hogy milyen nyelvi elemek állnak legközelebb a zenéhez: amely hang énekelhető, az föltétlenül szebben hangzik, mint a nem-énekelhető hangok. Nem énekelhetők a zöngétlenek és a pillanatnyi mássalhangzók. Ezek szerint mennél gyakoribb és változatosabb egy nyelvben a magánhangzók és a zöngés-folyamatos mássalhangzók előfordulása, annál zeneibb hatást tesz az illető nyelv. (Természetes, hogy itt a használatban tényleg előforduló hangokat kell alapul venni, nem pedig a szótárak anyagát.)

TOLNAI számításai szerint a magyar nyelvben a magánhangzók és mássalhangzók előfordulási aránya 41: 59, ami körülbelül a francia nyelvre is áll; föltűnő viszont a finn és az olasz nyelvben⁵⁵ a magánhangzók túltengése: 51, illetőleg 48%. A mássalhangzók azonban úgy oszlanak meg nyelvünkben, hogy — a magánhangzókkal együtt — a magyar beszédnek mintegy 77 százaléka zenei hangokból áll. Kedvezőtlen mozzanat nyelvünkben a magánhangzó-illeszkedés, amely a mély és magashangokat egymás mellé csoportosítja.

Ami a magánhangzók egyhangú csoportosulását illeti: a költői stílusban épen a szándékos egyformaság lehet hangulat-keltő. Ami a prózában kellemetlen, mert céltalan, a versben hatásos. Például a mélyhangok komor zenéje, tompa hangulata:

Bus donna barna balkonon
Mereng a bibor alkonyon.⁵⁶

Quels sont ces bruits sourds?
Ecoutez vers l'onde
Cette voix profonde
Qui pleure toujours
Et qui toujours gronde.

(V. Hugo, Voix intérieures.)

Vagy egy harmadik, ismert példa, VERLAINE-ből:

⁵⁴ A nyelvek szépségéről, Magyar Nyelv 1921: 28.

⁵⁵ A német nyelv hangzó-megoszlására von. olv. Ed. Engel. Deutsche Stilkunst, 1922: 461.

⁵⁶ Babitsból idézi Bebesi F. i. m. 21.

Des sanglots longs
Des violons
De l'automne
Blessent mon cœur
D'une lueur
Monotone.

Itt a vers épen a monotonia, a fájó egyhangúság hangulatát fejezi ki a jelentés eszközeivel, amihez convergens eszközül szolgál az *o* hangok ismétlődésének hangulata. Tudományos értekezésben, vagy regényben komikus lenne ilyen magánhangzó-egyformaság: a hang is csak a jelentés segítségével lehet hatóeszközzé. BEBESI idézett értekezésében (19) felsorol egyéb példákat is. Rövid hangok monotóniáját, a tartalom izgatott hangulatával konvergenciában:

Hamar a
Madarat...

Vagy az állandóság jelentésével párosuló állandó magánhangzó: „Egy csöndes örömnék örök mosolya“ (Petőfi).

A franciában gyakori a nazálisok halmozása, ami „hangfestő“ is lehet:

Les ombres, à long plis descendant des montagnes.
(Lamartine, L'immortalité.)

GOMBOCZ Zoltán (i. m.) a hangbenyomást a kapcsolás módja szempontjából is vizsgálta: vannak kellemes hangcsoportok és vannak, amiknek kiejtése kellemetlen izomérzetekkel jár. Persze itt sem lehet abszolút és általános nyelvi törvényszerűségről beszélni. Vannak szláv nyelvek, amikben a legnehezebb mássalhangzó-torlódások lehetségesek: *krk*, *vlk*, *szmrt*. A német is nehezen gördülő nyelv: *Kopfschmerz*, *Lehramtskandidat*, *Holzstrasse*. Franz SARAN⁵⁷ összeállította azokat a mássalhangzó-csoportokat, amik símán, zökkenő nélkül, egymásba-folyva ejthetők: *alm*, *als*, *alst* stb. Ezek folyamatosak, zeneiek, tehát „szép“ hangzásúak. Nehezebb torlódások az *aml*, *atl*, *ernst* stb. Még nehezebb a *pft*, *pst*. Teljesen eltorlaszolja az *explozivák*, mint *ptk*...

⁵⁷ Deutsche Verslehre, 1907: 95.

Érdemes megfigyelni a hangváltozásokat. Ezek sok esetben azt eredményezik, hogy a mássalhangzó-torlódás helyébe simábban ejthető és zeneibb hatású hangcsoport lép. A magyar népnyelv magánhangzót told a mássalhangzók közé, vagy elé (*karajcár, fölöstököm, derága*, Strang > *istráng*, Zapfenstreich > *capistráng*), vagy pedig mássalhangzó előtt a liquidát vokalizálja (*vót* < *volt*, *hónap* < *holnap*). ADY-nál nem henye népieskedés, hanem akusztikai szükséglet — komolyanvett, túlérzékeny rímkényszer és nagyobb zengzetesség keresése — magyarázza meg teljesen intellektuális jelentéskörnyezetben a vokalizált alak használatát:

Vánkosom hül s a szívemig rántom
Fázósan a bölcsesség-takarót:
Be családtalan holnapok futnak rám,
Száz apa s fiú ki egymaga vót.

(Kí látott engem? 1914: 74)

A latin *scola* szókezdő hangcsoportja ma a legkülönbözőbb formákat mutatja azokban a nyelvekben, amelyek befogadták és más-más hangfejlődési rendszerben továbbalakították. *Schule, iskola, école* (< *escole*), *schuola*. Leginkább zenei hatású ezek között a francia *école* szó, amely magánhangzót csatol a szóhoz és a torlódást is eltüntet. Az olaszban nyilván nem kellemetlen ez a hangcsoport, mert igen gyakori a szó elején (*scherzo, Schiavoni*). A liquida vokalizációját mássalhangzós környezetben a román nyelvek is ismerik. Itt megint nem egyirányú a fejlődés a nyelvek karaktere szerint. A francia nyelv mássalhangzó előtt vokalizál, az olasz épen megfordítva, mássalhangzó után: *alto* ~ *haut*, de *piano* ~ *plan*. Igen gyakoriak viszont azok az esetek, amikor hangváltozás útján mássalhangzó-torlódás jön létre: *moneta* > *Münze*,⁵⁸ *sanitatem* > *santé*; torlódások, amiket az akusztikai érzék kellemesnek érez és megtart vagy egyszerűsít: *Monsieur* > *M'sieur* > *p'siő*. A francia nyelv — a sok elizió folytán — abba az állapotba kezd jutni, ahol a mássalhangzó-torlódások gyakoriak. A nyelvésztön azonban itt is könnyen segít magán (*je ne sais pas* > *j' n' sais pas* > *sais pas*), de a mai nyelvben sok olyan eset figyelhető meg, ahol fo-

⁵⁸ G. Roethe ezt a változást ritmikus okokra vezeti vissza (Preuss. Akad. 1919: 770).

lyamatos mássalhangzók szótagképző értékkel bírnak, épúgy, mint a szláv nyelvekben, pl.: *j' n' / saïs / pas*. Mindez azt bizonyítja, hogy az akusztikai érték igen relatív és nyelvek, sőt dialektusok szerint változó, de kétségtelen, hogy a nyelvfejlődésben az a motívum is szerepet játszik, hogy a szó hozzáidomuljon az artikulációs bázishoz és a nyelv általános akusztikai karakteréhez. Ez az öntudatlan törekvés pedig esztétikai okokra mutat. De semmiesetre sem henye zenéség...

Tévedés volna azt hinni, hogy az esztétikai ösztön az úgynevezett kellemes, zenei hangok mindenáron való túltengését keresi. A csilingelő-ismétlődések primitív hatást keltenek, mint ez a „dekadens sor”:

Une suprême opale, opaline et pâlie.^{58b}

Jules COMBARIEU szellemesen jegyzi meg erre vonatkozólag,⁵⁹ hogy ha a zene csupa énekhangokból, szabályos ritmusból állana, az olyan lenne, mintha a festészet a rózsás színekre korlátozná magát és a szobrász csak édes Amorosókat faragna... Az ilyen zeneiségű nyelv gyermekien hangzana: PÓSA Lajos, a nagy gyermekvers-író kitűnő érzékkel eltalálta, hogy milyen csengő-bongó nyelven lehet tetszést aratni a gyermekszobában. A nyelv harmóniája nem lágyan folyó melódia, hanem magasabbrendű összhang, amely a disszonanciák szilárdabb vázára épít. Jó példa erre a „dallamos” olasz nyelv, amely a magyarban lehetetlen mássalhangzótorlódásokat tűr meg a szó elején: *stravestire, scrittore, snervato, smentire, sbrogliare*, amik eloszlanak a beszéd hullámaiban. A nyelvben kifejezett gondolat elfelejteti még a föl nem oldott disszonanciákat is, míg a puszta „nyelvszépség” önmagában, tartalom nélkül, üres valami.

*

Vannak még egyéb kritériumai is a nyelvszépségnek. Ilyenek pl. a szokatlanság és a beszéd szavakra való tagolódásának mikéntje.

Az új szó szokatlanságával kellemetlen hatást is kelthet. A nyelvújítás sorsát egyes esetekben tisztán akusztikai okok

^{58b} Id. Grammont, i. m. 200.

⁵⁹ Les rapports de la musique et de la poésie, Paris 1894:XIX.

döntötték el. BARCZAFALVI SZABÓ Dávid műszava: *érzédmény* (aesthetica)⁶⁰ nem maradt fenn, pedig a *képződmény* és hasonló szavaink nem sokkal kellemesebb hatásúak. Itt megint tág tere nyílik az egyéni hangulatkeresésnek. Van aki a latinos szöveget kellemetlen hangzásúnak érzi, voltak sokan, akik a nyelvújítás szavai — *porc, sorv* — ellen indítottak hadjáratot. KAZINCZY írja a Tövisek és virágok között:

Berki szokottat imád, nekem az kecses ami szokatlan.

VERSEGHY épen az ellenkezőjét állítja: „Voces insolutae, eoque ipso frigidae... ornamenta sermonis dici non merentur”.⁶¹ Az általános esztétikai elv és gyakorlat mégis annak a fölfogásnak ad igazat, amely újítani akar a nyelv akusztikai területein is. A költői iskolák új törekvései a hanganyagon is változásokat hoznak létre. ADY „zeneisége”⁶² más, mint SZABOLCSKÁÉ, vagy BERZSENYIÉ. A romantika ösztönszerűleg kereste az új hangkomplexumokat, új szavakat: népnyelvben, a régiségben, idegen irodalmakban. De maga a költészet is állandóan teremti az újat: a költői stílus lényege, hogy — a metrika és más eszközök segítségével — a beszéd egész akusztikáját eltávoztassa a mindennapi beszédétől. Ezt cselekedte leginkább a klasszicizmus, míg a naturalizmus az élethez óhajt közeledni...⁶³

*

Nem közömbös a nyelv és stílus akusztikai hatására, hogy a rövid és hosszú szavak miképpen oszlanak meg. Az a modor, amit egy francia műszó *style coupé*-nak nevez — rövid, egyszerű mondatok egymás mellé sorakoztatása —: fokozottabb mértékben lesz kirívó, ha a mondat csupa egytagú szóból áll. A mondathangsúly ugyan több ilyen egytagú szót fog össze egy nagyobb részletegyezésbe, de azért mégis egészen más és más akusztikai hangulatot kapunk, ha két ilyen szöveget állítunk egymással szembe:

⁶⁰ V. ö. Kornis Gyula, Magyar Nyelv 3:148.

⁶¹ Usus aestheticus linguae hung. Budae 1817, I: 2.

⁶² V. ö. erre von. Horváth János, Ady és a legújabb magyar líra, Bp. 1910.

⁶³ V. ö. Fr. Strich i. m. 152.

Mi kék	Nyári napnak alkonyulatánál
Az ég	Megállék a kanyargó Tiszánál
Mi zöld	Ott hol a kis Tur siet belépe,
A föld...	Mint a gyermek anyja kebelére.

Eltekintve a ritmikus különbözőségektől, az első szöveg szavai szótagszám szerint így következnek: 1 + 1 + 1 + 1 + 1 + 1 + 1 + 1 + 1, a másodiké pedig sokkal lassúbb menetű: 2 + 2 + 6 + 3 + 1 + 3 + 3 + 1 + 1 + 1 + 1 + 1 + 2 + 3 + 1 + 1 + 2 + 2 + 4. A második szövegben van egy négytagú és egy hattagú szó: ennél hosszabbat már el sem bír a magyar vers. Nem tagadható konvergencia értelem és szóhosszúság között a második szövegben: ahol „lassan alkonyul“ és a Tisza „kanyarog“, ott hosszú szavak állanak, ahol pedig „a kis Tur siet“, ott a szavak is gyorsabban következnek egymás után... Nyilvánvaló ez a konvergencia ZRINYINél is: „Bont, tör merre gördül... Öl, vág, ront és szaggat...“ (Zrinyiász III: 78).

Jól megérezte a szóhosszúság szerepét egy régebbi magyar stilisztikairó, BITNITZ Lajos, aki *A magyar nyelvbeli előadás tudománya* c. könyvében (Pest 1827:119) ezeket írja: „... a lassú tárgyak kifejezésére több szótagú és nehéz fordulatú, a gyorsakéra egy szótagú; a gyengédekére és darabosakéra olly szavakat választunk, melyek hangjokra nézve is azokkal megegyeznek“. BALLY szerint⁶⁴ a francia nyelvben kellemetlenül hat, ha két hangsúlyos egytagú szó egymás mellé kerül: *un mot laid*; kellemetlen az is, amikor hangsúlyos egytagú szó hímnemű többtagú után következik: *un hideux tronc*.

VÖRÖSMARTY, mint mindenütt,^{64b} a nyelvszépség dolgában is a középutat kereste: „Méltóságtalannak tartanók a csupa egytagú szók nyelvét, késedelmesnek a két ölnyi hosszú szavakét, végre alkalmatlannak és fülsértőnek az egyhangú nyelvet. Ezeknek a helyes vegyületéből származik a szép nyelv“.^{64c}

A szavak átlagos hosszúságára vonatkozólag nagy különbségek vannak nyelv és nyelv között. Véletlen találkozás, hogy a nyelvtudomány — egy másik szempont alapján — egytagúnak nevez bizonyos nyelveket. A flektáló nyelvek általá-

⁶⁴ Précis de stylistique, Genève 1905:119.

^{64b} V. ö. Irodalom és biedermeier c. tanulmányomat. Szeged, Acta Univ., 1935.

^{64c} Némely nyelvünkbeli különözésekről, Ö. M. VI, 1885:166.

ban rövidebb szavakkal élnek, mint az agglutinálók. DANTE a kellemes hanghatás egyik föltételéül azt jelöli meg, hogy a szó legalább három szótagú legyen. Ezeknek a lejtése valóban változatossá teszi a nyelvet: *amore, gravitate, speranza*.⁶⁵ Nyelvünknek hibájául róják föl a szavak hosszúságát. BATSÁNYI⁶⁶ hibáztatja a nyelvújítókat, akik *dilem-dalom* s több efféle két ölnyi hosszúságú idétlen szavaikkal rútitják könnyű folyású nyelvünket. KAZINCZY „fél réfnyi szavaink“ egyhangúsága ellen harcolt⁶⁷ és rövidíteni akarta a *hataatlan*-féle képzőket.⁶⁷ Nem egészen jogosan, mert a természetes ösztön kiegyenlíti a szóalkotás akusztikai hibáit. A beszéd ritmusa, az emphatikus hangsúly széttördeli kisebb részekre a hosszú szót. ZRINYINEK ez a sora:

Ama rettenetes Szolimán haragját...

a 'rettenetes' szó hosszúsága, egyhangú magánhangzója és ismétlődő mássalhangzója dacára is nem hat kellemetlenül, mert a kiejtő és az olvasó ösztönszerűleg tagolja a *ret-te-ne-tes* szót. Így ejtve tulajdonképpen négy egytagú szót hallunk, mindegyiken van egy mellékhangsúly, apró szünetekkel elválasztva és talán a nyersebb hangcsoport konvergenciában is van a „félelmeséget“ kifejező tartalommal. Prózában természetesen nem lehet ilyen módon korrigálni a szépséghibákat, de nincs is szükség rá.

A magam részéről hajlandó volnék — a hosszú szavak ellenzőivel szemben — azt a véleményt megkockáztatni, hogy a magyar nyelvérzék a figyelem központjába jutó szavaknál nem szereti a rövidséget. R. M. Meyer is azt a megjegyzést teszi egyhelyütt (Indog. Forsch. 1901:267), hogy az ösztönszerű hangszimbolika ünnepélyes, hosszú szavakban tetszeleg, ha föliratok, imádságok fogalmazásáról van szó... Az egytagú szó alig tud magában megállni, a többtagú nagyobb nyomatékokat ad a beszédnek. *Hó* és *hónap*, *év* és *esztendő*: egyjelentésű szavak, de a hosszabb szó — lehet, hogy ez szubjektív érzés — akusztikailag tartal-

⁶⁵ De vulg. eloqu., ed. Dornseiff-Balogh, Darmstadt 1925, II: 7.

⁶⁶ Magyar Musa 1787. — Idézi Simai Ödön, Magyar Nyelv 1913:28.

⁶⁷ V. ö. Bárdos Remig, i. m. 128.

⁶⁷ V. ö. Tolnai Vilmos, i. m. 32.

masabb, már azért is, mert az egytagú könnyen elveszti hangsúlyát a mondatban, „símuló-szó” lesz belőle, míg a hosszú szót a főhangsúly mellett még mellékhangsúlyok is konzerválják. Lehet, hogy az ilyen fiziológiai „tartalmasság” alkalmassá teszi a szót arra is, hogy makacsabbul ellenálljon a nyelvfejlődés romboló erejének. A *do*, *dare* egyszerű ige csak igekötős összetételében maradt fenn a francia nyelv számára (*rendre* < *reddere*), míg az egyszerű alakot a jelentésében is pregnánsabb *donner* (< *donare*) helyettesíti.

Egytagú nevek nem bírnak elég nyomatékkal. Ilyen költőnevek, mint *Kis János*, *Kiss József*, sohasem fognak keresztnév nélkül megmaradni a köztudatban, úgy mint például *Kisfaludy* vagy *Ábrányi*. A hosszú névnek általában „előkelőbb” a hangulata, mint a rövidé. A törekvés meg is van bizonyos társadalmi rétegekben: minél több és hosszabb elő- és utóneveket, kettőseket nyomatni a névjegyre. *Vas Pál* egészen más akusztikai hangulatú név, mint például az ilyenforma: *alsó- és felsőledniczei Ledniczky-Strattmann Antal Kristóf*... Vigjátékokban lehet effajta komikus nevekkal találkozni, amelyekben kétségtelenül nemcsak a jelentéshangulat, hanem maga az akusztikai hosszúság is szerepet játszik. Lessing szerencselovagja, a *Minna von Barnhelm* komikus-ellenszenves figurája, így mutatkozik be: *Le Chevalier Riccaut de la Marlinière, Seigneur de Prêt-auvol, de la Branche de Prends d'or*. BESSENYEI hasonló szatírával nevezi a Tarimeses utazása⁶⁸ egyik előkelőségét *Bangócibumbujpulujhurculujbüszkülüjkikiriposzidoszi* úrnak...

A rövid szavak viszont, épen rövidségüknél fogva, alkalmasak arra, hogy — bizonyosfajta beszédmodorban — koncentrált, erős hangsúlyt hordozzanak és nagyobb dinamikus erőt fejtsenek ki, mint a hosszú szavak. Már LA BRUYÈRE írta, hogy az orákulumok rövidek és tömörek legyenek, ami nemcsak a mondatszerkezetre, hanem a szavak hosszúságára is vonatkozik (*Les Caractères* 1688, bev.). A magyar tízparancsolat leg hatásosabb pontjai ilyenek: *Ne ölj! Ne lopj!* Az erős hangot „utánzó” szavak egytagúak: *piff!*, *bumm!*, *huss!* A parancsolás is szüksézzavú — *kuss!*, *mars!* — és ha mégis hosszabb szót kénytelen alkalmazni, akkor az utolsó szótagra teszi az érzelmi

⁶⁸ V. ö. a Bessenyei-gimn. kiadását, Bp. 1930.

hangsúlyt: kanya-*rodj!*; csapat előre in-*dulj!* Az udvarias beszéd hosszadalmas, terjengős-szavú, az egytagú vagy rövid szavakat „kurta-furcsa” válasznak érezzük: *igen* ~ igenis, *nem* ~ nem, kérem alássan, (befejezted?) *be* ~ befejeztem; a németben: *ja* ~ jawohl; a franciában *oui, Monsieur; non, Monsieur* stb. Az érzelmes és bizalmas fölszólítással viszont összhangban van a rövidség:

Mais, roi de mon coeur,

Entre. Prends. Et bois.

(Emile Despax, La garde française.)

Ez már azonban túlmegy a „nyelv szépség” kérdésének a keretein. A beszéd ösztöne minden eszközt fölhasznál, hogy — a jelentésen és jelentéshangulatokon fölül is — akusztikai modulációkkal hangulati különbségeket éreztessen. Sokszor egy önmagában véve akusztikailag kellemetlen, nem-szép hangcsoport, igen alkalmas konvergencia-eszköz a jelentés alátámasztására.

(Folytatjuk.)

Zolnai Béla.

A szóvégi á, é rövidülése és a fa:fát, epe:epét-féle hangviszony.

Szó vagy járulék végén levő *á* vagy *é* a magyar nyelvtörténet folyamán igen sok esetben megrövidül, mégpedig az *á* *á*-vá, az *é* pedig *ë*-vé. De az ilyen *á* azóta *a*-vá labializálódott, az *ë* helyébe pedig, mivel ez a hang többtagú szó végén szokatlan volt, hanghelyettesítéssel részint egy fokkal zártabb *i*, részint egy fokkal nyíltabb *e* lépett. Helyettesítés nélkül csak egyes palóc és nyugati nyelvjárásokban maradt meg az ilyen *ë*, ez utóbbiakban a megelőző szótag labiális magánhangzója után *ö*-vé is illeszkedve. E rövidülések a következő esetekben észlelhetők:

Közzismert tény először is, hogy sok esetben megrövidült ilyen módon a lat. -*á*, -*é* rag: R. *hála* Istennek > *hála* Istennek, **házá* > *háza* 'nach Hause', (**hoá* >) **há* > *ha* (KARA: Nyr. XLI. 426), *hová* > *hova*, *hózzá* > N. *hossa* ~ *hëzza*, R. *má* > *ma* (BEKE: Nyr. XLI. 478), R. *odá* > *oda*, *rëá* > N. *rëa* (és R., N. -*rá* > -*ra*),